

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

ŞƏHLA HƏSƏN QIZI KƏRİMOVA

MƏTNİN KOMMUNİKATİV STRUKTURU
(İNGİLİS DİLİNİN MATERIALLARI ƏSASINDA)

5708.01 – German dilləri

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2013

Dissertasiya Azərbaycan Dillər Universitetinin İngilis dilinin leksikası və ölkəşünaslıq kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Məsməxanım Yusif qızı Qazıyeva

Rəsmi opponetlər: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Aparıcı təşkilat:

Müdafiə 29 / 061 2013-cü ildə saat 10:00-da Azərbaycan Dillər Universiteti nəzdində elmlər doktoru və fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.02.081 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1143, Bakı, R.Behbudov küç., 60.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dillər Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat _____ 2013-cü ildə göndərilmişdir.

D.02.081 Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent

Sevda Davud qızı Vahabova

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Tədqiqat obyektinin müxtəlif üsullarla, bəzən ənənəvi olmayan yollarla öyrənilməsi inkişaf edən yeni istiqamətlərə budaqlanan elmlər üçün səciyyəvidir. Bu günə qədər linqvistikada toplanmış məlumat və biliklər xeyli dərəcədə çoxşaxəli olub böyük elmi dəyər kəsb edir. Bununla belə müasir dilçiliyin bir çox məsələlərinin tədqiq edilməsi prosesində dil faktlarından daha çox əvvəlki konsepsiyalardan asılılıqla qarşılaşmaq mümkündür.

Dilin əsas funksiyası ünsiyyətdir. Ona görə də dilin kommunikativ konsepsiyasının fokus nöqtəsində nitq fəaliyyətinin subyektivi kimi insan durur. İnsan daxili və xarici nitq fəaliyyəti prosesində real gerçəkliyi qavrayır, onu dərk edir. Kommunikativ qrammatika ənənəvi qrammatikalardan fərqli olaraq, danışanın nitq vasitələrini seçməsi, həmin vasitələrin köməyi ilə müxtəlif tipli cümlələri, nəhayət mətni formalaşdırmaq mövqeyini də əsas götürür.

Müxtəlif dövrlərin qrammatikalarında dil hadisələri təsvir olunur, qarşılaşdırılır, tutuşdurulur. Burada forma və mənanın birləşdirilməsi və qarşılaşdırılması qırmızı xətt kimi keçir.

Funksional-kommunikativ qrammatika linqvistikada qazanılmış əvvəlki biliklərə istinad etməklə dil hadisələrinin əsas üç vacib amili üzərində diqqəti cəmləşdirir: forma, məna və funksiya. Funksiya dil elementinin təyinatını nəzərdə tutur. Dil elementləri kommunikativ təamın təşkilediciləridir. Həmin təşkiledicilərin ünsiyyət prosesində formalaşması, bir-birini müəyyən ardıcılıqla əvəz etməsi danışan və onun nitq fəaliyyətinin nəticəsi olan məndən asılı olur.

Ənənəvi qrammatika danışanın məqsədi, kommunikativ niyyəti, kommunikativ taktika və strategiyası nəzərə alınmadan dil vahidlərini araşdırır. Bu zaman tədqiqat obyektində təcrid olunmuş sadə və ya mürəkkəb cümlə durur. Qrammatikanın təcrid olunmuş cümlə hüdudlarından kənara çıxması mətnlərin kommunikativ tipologiyasının aparılmasına gətirib çıxarmışdır. Belə tipologiyanın əsasında nitqin kommunikativ registrləri anlayışı durur.

Kommunikasiya prosesinin, nitq fəaliyyətinin kommunikativ registrlər üzrə öyrənilməsi kommunikativ qrammatikada istifadə edilən yeni tədqiqat yoludur. Bu anlayışı dilçiliyə ötən əsrin sonlarında rus alimi Q.A.Zolotova gətirmişdir. Həmin dövrdən indiyə qədər mətnin, diskursun, ümumiyyətlə nitq fəaliyyətinin kommunikativ registrlər əsasında müxtəlif dillərin

materialları üzrə öyrənilməsi ilə bağlı işlər görülmüşdür. Azərbaycan dilçiliyində, o cümlədən, germanistikasında bu məsələ istər Azərbaycan, istərsə də başqa dillərin materialları əsasında öyrənilməmişdir. Bu baxımdan ingilis dilinin materialları əsasında kommunikativ registr anlayışı, mətnin kommunikativ strukturu, registr variantları, registrləri formalaşdıran dil vasitələrinin Azərbaycan germanistikasında tədqiq edilməsinə ehtiyac vardır. Mövzunun aktuallığını şərtləndirən əsas amillərdən biri budur.

Əlavə edək ki, dissertasiyanın mövzusu istər ənənəvi sistem dilçiliyi, istərsə də kommunikativ dilçilik, habelə mətn linqvistikası, koqnitivistika və praqmalinqvistika planında aktual əhəmiyyət kəsb edir. Dil tipləri bilavasitə dərkətmə, koqnisiya ilə bağlıdır ki, bu da dünyanın dil mənzərəsinin araşdırılması, dil vasitələrindən səmərəli şəkildə yararlanmaq baxımından maraqlı və əhəmiyyətli görünür.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin əsas məqsədi ingilis dilinin materialları əsasında mətnin kommunikativ strukturunun tədqiqidir. Bu məqsəddə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- dilin funksiyaları sırasında kommunikativ funksiyanın yerini kommunikativ registrlər əsasında müəyyənləşdirmək;
- mətnin əsas kateqoriyalarının ümumi və fərqləndirici xüsusiyyətlərini aşkar etmək;
- nitqin kommunikativ funksiyalarının reallaşma xüsusiyyətlərini və cümlə modellərinin kommunikativ-nitq potensiallarını üzə çıxarmaq;
- cümlə modellərinin kommunikativ registrlər sisteminə münasibətinin əsas məsələlərini nəzərdən keçirmək;
- registrlərin formalaşmasında predikativliyin rolunu təyin etmək;
- kommunikativ registrlərdə modallıq, zaman, şəxs və informativlik amillərindən istifadə olunma xüsusiyyətlərini aşkar etmək;
- mətn strukturunda registrlərin sıralanması xüsusiyyətlərini tədqiq etmək;
- registr bloku modellərini müəyyən etmək;
- əyani-nümunəvi, potensial ümumiləşdirmə və generativ-volyuntiv kimi registr variantları anlayışlarını fərqləndirmək.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Qrammatikanın təcrid olunmuş cümlə hüdudlarından kənara çıxması mətnlərin kommunikativ tipologiyasına gətirib çıxarır. Bu tipologiyanın əsasında həm də nitqin kommunikativ registrləri anlayışı durur. Azərbaycan dilçiliyində mətnin kommunikativ strukturu bu aspektdən öyrənilməmişdir. Dissertasiya işində ilk dəfə olaraq ingilis

dilinin materialları əsasında kommunikativ registr anlayışı, mətnin kommunikativ strukturu, registr variantları, onları formalaşdıran dil vasitələri tədqiq olunur.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti. Müdafiəyə təqdim olunan tədqiqat işinin nəticələri bütövlükdə mətn linqvistikasının öyrənilməsində və qismən də mətnin kommunikativ strukturunun sistemli şəkildə araşdırılmasında müəyyən kömək ola bilər.

Tədqiqat işinin praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, əldə edilmiş elmi nəticələrdən mətn linqvistikası üzrə nəzəri kurslarda dilin funksiyalarının, xüsusən də onun kommunikativ funksiyasının tədrisində istifadə oluna bilər. Bizə belə gəlir ki, istər bakalavr, istərsə də magistr pilləsində dissertasiyada toplanmış materialdan ümumi dilçilik, mətn linqvistikası, qrammatika, üslubiyyat və s. kimi fənlərin, habelə bir sıra seçmə fənlərin tədrisində, eləcə də dərslük və dərs vəsaitlərinin hazırlanmasında da istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın obyektini mətnin kommunikativ strukturunun tədqiqi təşkil edir.

Tədqiqat işinin predmeti ingilis dilinin materialları əsasında mətnin kommunikativ strukturunun nitq registrləri rakursundan təhlilindən ibarətdir.

Tədqiqatın metodları. Tədqiqat prosesində struktur-semantik, təsviri və diskursiv təhlil metodlarından geniş istifadə edilmişdir.

Müdafiəyə təqdim edilən əsas müddəalar:

- kommunikativlik mətnin digər bütün xassələrini birləşdirir. Kommunikativlik baxımından mətnin mahiyyəti yalnız dil əlamətləri ilə təyin oluna bilmir, mətn məqsədyönlü fəaliyyətin məhsulu olduğuna görə onun öyrənilməsinə kommunikativ yanaşma vacibdir;

- nitqin struktur-kompozisiya formaları qavranılma üsuluna, qavranılan hadisənin kateqorial səviyyəsinə görə bir-birinə qarşı qoyulur, fərqləndirilir. Həmin formaları mətnin kommunikativ strukturu baxımından təsnif etmək mümkündür. Bu isə ifadə tiplərinin şaquli və üfüqi koordinatlar üzrə bölgüsünü əhatə edir. Belə struktur-kompozisiya formaları nitqin kommunikativ registrləri adlanır;

- feli və ya ismi sintaksemin hansı növündən istifadə edilməsindən asılı olaraq kommunikativ registrin müəyyən formasının iştirak etdiyi modelləri qurmaq olar. Hal ifadə edən sintaksemin mətndə işlənməsi üzərində aparılan araşdırmalar üç qrupu fərqləndirməyə imkan verir: 1) insanın daxili vəziyyətini ifadə edən modellər; 2) insanın vəziyyəti və ya şəraitinin

qiymətləndirilməsi modelləri; 3) qeyri-şəxslı subyektin qiymətləndirilməsi;

- kommunikatıv registr bloklarının ayrı-ayrı modellərinin öyrənilməsi daha effektiv nəticə vermək imkanına malikdir. Bu blokların sayı mətndən asılı olaraq müxtəlif ola bilər və onların müəyyən ardıcılıqla birləşməsi və bir-birinə keçməsi müşahidə olunur. Bir sıra registr bloklarında registr variantları qeydə alınır ki, onların sayı üçdür: əyani-nümunəvi, potensial ümumiləşdirmə və generativ-volyuntiv variantlar.

Tədqiqat işinin aprobasiyası. Dissertasiyanın mövzusu Azərbaycan Dillər Universitetinin Elmi Şurası tərəfindən təsdiq edilmişdir. Tədqiqat işi ADU-nun İngilis dilinin leksikası və ölkəşünaslıq kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Mövzu ilə bağlı müəllifin Azərbaycanda və xaricdə 8 məqalə və tezisləri çap olunmuşdur.

Dissertasiyanın quruluşu. Tədqiqat işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “Giriş” hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, onun obyektı və predmeti müəyyənləşdirilir, tədqiqatın metodları və müdafiəyə təqdim edilən əsas müddəalar göstərilir, dissertasiyanın aprobasiyası və quruluşu haqqında məlumat verilir.

Dissertasiyanın üç yarımfəsildən ibarət olan birinci fəslı “*Nitqin kommunikatıv registrləri*” adlanır. Bu fəslin birinci yarımfəslində dilin funksiyaları sırasında kommunikatıv funksiyasının yeri araşdırılır.

Kommunikatıv funksiya dilin insanlar arasında ünsiyyət vasitəsi olma-sıdır. Ünsiyyət aktında əsas beş komponent iştirak edir: adresat, adresant, məlumat, kontekst, kod. Ünsiyyətin və ya kommunikasiya aktının başlıca məqsədi məlumatı, informasiyanı bir tərəfdən digərinə ötürməkdir. Tərəflərdən biri informasiya ötürücüsü, digəri isə informasiyanı qəbul edəndir. İnformasiyanı ötürmək üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə olunur. Dil və nitq belə vasitələrdəndir. Adresant informasiyanı müəyyən şəkildə formalaşdırır, onu ötürmək üçün lazım gələn şəkllə salır. Dil və ya nitq vasitəsilə ötürmə zamanı informasiya hər hansı bir dildə istifadə olunan ifadə formasına keçirilir. Məsələn, bu, Azərbaycan və ya ingilis dilinə məxsus ifadə forması ola bilər. Bu halda kod ingilis və ya Azərbaycan dili olur. Məlumat, informasiya adresata çatdırılmalı xəbərdir. Kontekst bu informasiyanın daşıyıcısıdır. Kontekst sözdən, cümlədən, abzasdan, ən son halda

mətnədən ibarət olur. İnformasiya mübadiləsi belə bir sxem üzrə baş verir.

Kommunikasiya aktının komponenti olan kontekst informasiyanın predmeti kimi qəbul olunur və buna görə də onu referent adlandırmaq olar. Kommunikativ funksiya referentə uyğun gəldiyi üçün bu referentiv funksiya da hesab olunur.

Dilin kommunikativ funksiyasının yerinə yetirilməsində kommunikativ məqsəd və intensiyanın əhəmiyyətli rolu vardır. Kommunikativ məqsəd kommunikativ aktın istiqamətləndiyi strateji nəticədir. Kommunikativ strategiya danışanın qabaqcadan planlaşdırdığı və kommunikasiya aktları prosesində kommunikasiya məqsədinə nail olmaq üçün etdiyi nəzəri gedişlərdir. Belə nəzəri gedişlərin bir tam şəklində birləşdirilməsi kommunikativ intensiya adlanır.¹ İntensiya fərdə aid xüsusiyyətdir. İntensiya nitq aktları nəzəriyyəsinə nitq aktının illokutiv təhlil səviyyəsini dəqiqləşdirmək məqsədilə daxil edilmişdir.

Dil, nitq və mətn özünün kommunikativ funksiyasını yerinə yetirir. Lakin dilin, nitqin və mətnin yerinə yetirdiyi kommunikativ funksiyalarda müəyyən fərqlər meydana çıxır. Belə fərqlərin daha geniş planda araşdırılması bəzi məsələlərə aydınlıq gətirilməsini tələb edir. Həmin məsələlər mətnin kateqoriya və vahidlərini, mətnin funksiyalarını, dil-nitq münasibətlərini əhatə edir. Nitq aktları və mətn dilçiliyi müstəvisindən də bu məsələyə baxılırsa bütöv kommunikativ aktda istifadə olunun nitq aktlarının özlərinin də fərqli funksiya və xüsusiyyətləri üzə çıxır. Ümumiyyətlə, dilin funksiyaları geniş anlayışdır və dilin cəmiyyətdə, insanlar arasında, eləcə də tarixi inkişaf prosesində oynadığı rolla səciyyələnir. Dilin kommunikativ funksiyası öz növbəsində kommunikasiya prosesinin amilləri fonunda nitq və mətnin kommunikativ funksiyaları kimi öyrənilməlidir. Bu isə qeyd olunduğu kimi, bir sıra məsələləri aydınlaşdırmağı, onlara münasibət bildirilməsini tələb edir.

Dissertasiyanın bu fəslinin *ikinci* yarım fəslisində mətnin kateqoriyalarının müəyyənləşdirilməsi problemi araşdırılır. Dilçilikdə mətn kimi, statusu çox gec və çətinliklə açılmış ikinci bir obyekt tapmaq çətindir. Hətta hələ də kifayət qədər dəqiq tərifini tapmamış söz və cümlə də qeyd olunan məsələdə mətnlə müqayisəyə girmir. Bununla belə, mətnin linqvistik obyekt olması artıq mübahisə doğurmur, fikir ayrılığına səbəb olmur. Mətnin linqvistik relevantlığı haqqında indi məsələ qaldırmağa ehtiyac olmasa da, mətnin statusunun təyini aktuallığını saxlamaqdadır.

¹ Ключев Е.В. Речевая коммуникация. М.: Рипол Классик, 2002, с. 18.

Mətn və qrammatik kateqoriyaları müqayisə edib onların fərqli cəhətlərini aşkara çıxarmaq mümkündür. Ədəbiyyatda bu kateqoriyalar arasında dörd fərq qeyd edilir: 1) qrammatik kateqoriyanın bazasında universal semantik əlamətlərin qapalı sistemi qoyulur.¹ Mətn kateqoriyalarında baza rolunda kommunikasiya və biliklərin tətbiqi ilə bağlı nitqyaratma kateqoriyası durur; 2) Struktur baxımından qrammatik kateqoriyada aparıcı rolu kateqorial formaların qarşı-qarşıya duran münasibətləri oynayır. Mətnin semantika və quruluşunda bu və ya digər kateqoriyanın üzə çıxması funksional-semantik sahə ilə əlaqədardır.² Belə sahə leksik-qrammatik sahə ilə müqayisədə məzmunca daha genişdir və daha çox konseptual səciyyə daşıyır; 3) Mətn kateqoriyasının gerçəkləşməsi qrammatik kateqoriyadan fərqli olaraq tənzimlənən deyil, ehtimalı səciyyə daşıyır. Mətn üçün onun formalaşma xarakteri müəyyən qaydalarla və ya qrammatika ilə məhdudlaşmır. Formalaşma qrammatik, semantik, praqmatik qaydaların geniş spektrindən bəhrələnmə imkanları ilə seçilir³; 4) Mətnin xassələri morfoloji və sintaktik qrammatik kateqoriyaların funksional potensialın reallaşmasında üzə çıxır.⁴ Mətnin belə quruluşu mətn kateqoriyasının sərhədlərini genişləndirməyə imkan verir.

Deyilənləri belə ümumiləşdirmək mümkündür ki, mətnin kateqoriyası onun əlamətlərinin məcmusudur. Tam əsər, eləcə də onun hissələri müəyyən kateqorial əlamətlərə malikdir. Bu əlamətlərin qarşılıqlı münasibəti mətni yaradır.

Bu fəslin sonuncu yarımfəslində ingilis dilində cümlə modellərinin kommunikativ-nitq potensialları tədqiq edilir. Araşdırmalar göstərir ki, ingilis dilində kommunikativ-nitq potensiallarının reallaşmasında müxtəlif cümlə modelləri fəal rol oynayır. Onların ifadə etdikləri tipik mənalari aşağıdakı kimi göstərmək olar:

Cümlə modeli	Predikatin	Tipik məna
--------------	------------	------------

¹ Булыгина Т.В., Крылов С.А. Языковая категория // Лингвистический энциклопедический словарь. М.: Сов. энцикл., 1990.

² Тураева З.Я. Лингвистика текста. М.: Просвещение, 1986; Матвеева Т.В. Функциональные стили в аспекте текстовых категорий. Свердловск: Изд-во Урал. ГУ, 1990, с. 14

³ Статус дейктических проекций в художественном тексте // Вестник ВГУ, Серия "Лингвистика и межкультурная коммуникация", 2005, № 127, с. 25.

⁴ Валгина Н.С. Теория текста. М.: Логос, 2003, с. 101

	ifadə vasitəsi	
Martin yazır	Fel	Subyektin fəaliyyəti
Martin kədərlidir	Predikativ	Subyektin halı
Martin enlikürəkdir	Sifət	Subyektin keyfiyyəti
Martin birincidir	Say	Subyektin kəmiyyəti
Martin yazıçıdır	İsim	Predmetlər sinfinə aidlik

Cümlə modellərinin əhəmiyyətli xüsusiyyətləri vardır. Modeli əmələ gətirən subyekt və predikat komponentlərin forma və məzmunca qarşılıqlı asılılığı vardır. Məsələn, predikat fel olduqda subyekt adla ifadə olunur. Ad hal şəkilçisi qəbul etmir. Bu model yalnız iki komponentdən ibarət olan sadə cümlələri əhatə etmir. Məsələn, *Martin answered. I have seen a ghost. He started to leave the room. Don't bang the door. Mr. Higginbotham cautioned him. He felt the blood crawl in his veins, but controlled himself and closed the door softly behind him.*

Sintaktik səviyyədə sözlərin ayrı-ayrı leksik mənaları deyil, ümumiləşdirilmiş, kateqorial mənalara relevantdir. Mənalara görə belə sözlər semantik-qrammatik siniflərdə birləşdirilir.

Cümlə modellərinin təsnifatının əsasında morfoloji, semantik və sintaktik əlamətləri qoyduqda cümlənin əsas tiplərini aşağıdakı qaydada müəyyən etmək olar:

1. Fel cümlələri. Bu modeldə predikat feldir. Məsələn, *She nodded her head resignedly. "I think it was over Alice's cart," she said. "He couldn't see it in the dark." Mr. Higginbotham's voice and wrath began to rise.*

Fəaliyyətin əsas mənasını diferensiallaşdırmaq mümkündür. Diferensiallaşdırma fellərin kateqorial-semantik növlərinə və onlara müvafiq gələn predmet komponentləri dəstinə görə aparılır. Bu, konkret fiziki fəaliyyət olub obyektə istiqamətlənir, fakültativ şəkildə alət və vasitəni göstərir.

2. Adyektiv cümlələr; 3. Şəxsin, predmetin xassələri, keyfiyyətləri haqqında xəbər verən cümlələr; 4. Substantiv cümlələr. Bu tip üç yerə bölünür. Təsnifedici xəbər verən cümlələr, şəxs və ya predmetin əlamətlərini bildirən cümlələr; burada əlamət predmetin materialı, mənbəyi, mənşəyi ola bilər; adlandırılmış əlamət əsasında verilmiş zamanı və məkanı səciyyələndirə bilər; 5. Zərflik cümlələr: a) predmetin müxtəlif əlamətlərindən xəbər verənlər; b) şəxsin vəziyyətindən xəbər verənlər; c) mühitin halını bildirənlər; 6. Kvantitativ cümlələr (say və kəmiyyət bildirən başqa sözlərin predikatla işlənməsi; haqqında söhbət gedən predmetin kəmiyyət xarakteristikalarını bildirir, cümlənin adyektiv-komparativ modelində iki

predmetin müqayisəsi haqqında məlumat öz ifadəsini tapır.

Tədqiqat işinin ikinci fəslı “*Registrlərin ifadə xüsusiyyətləri və onların formalaşmasında dil vahidlərinin rolu*” adlanır. Bu fəslin birinci yarım fəslində cümlə modellərinin kommunikatıv registrlər sistemində inikasının əsas məsələləri şərh olunur. Dildə müxtəlif cümlə növləri vardır və hər bir cümlə növündə formalaşan informasiya fərqli xüsusiyyətlərə malik olur. Bu cəhət özünü cümlənin semantikasında da göstərir. Cümləyə onun kommunikatıv akt sistemindəki semantik funksiyasına görə yanaşdıqda onların fərqli növlərini müşahidə etmək olur. Bu növlər təsviri qrammatikadakı cümlə tipləri ilə həmişə üst-üstə düşür. Məhz belə bir cəhət kommunikatıv qrammatikada registrlər nəzəriyyəsinin yaranmasına əsas vermişdir.

Feli və ya ad sintakseminin hansı növündən istifadə edilməsindən asılı olaraq kommunikatıv registrin müəyyən formasının iştirak etdiyi modelləri qurmaq olur. Halı ifadə edən ismi sintaktik konstruksiyaların məndə işlənməsi üzərində aparılan araşdırmalar üç qrupu fərqləndirməyə imkan verir: 1) insanın daxili (emosional və fiziki) vəziyyətini ifadə edən modellər; 2) insanın vəziyyətinin və ya şəraitin qiymətləndirilməsi modelləri; 3) qeyri-şəxsi subyektin qiymətləndirilməsi modelləri.

Dissertasiyada qeyd edilən qrupların linqvistik xüsusiyyətləri aşağıdakı kimi araşdırılmışdır:

1. Daxili vəziyyət modelləri. Müəyyən andakı, məqamdakı daxili vəziyyət açıqlanır. Əgər daxili vəziyyət subyekti həm də danışanın özüdürsə, onda cümlədə birinci şəxsin təkini bildirən əvəzlik iştirak edir. Bəzən daxili vəziyyət subyekti birinci şəxsin cəmində danışan funksiyasını yerinə yetirir. Bu halda əvəzlik birinci şəxsin cəmi olur (We). Əvəzliyin işlənməsi müxtəlif sistemli dillərdə özünü fərqli şəkildə göstərir. Əgər ingilis dilində əvəzlik heç zaman atılmırsa, rus dilində predikatıv zərflı cümlələrdə ziyəlik halında əvəzlik buraxılır. Azərbaycan dilində isə ismi xəbərdə şəxsin qrammatik göstəricisi olduğundan əvəzlikdən istifadə etməmək mümkündür. Şəxsin daxili vəziyyəti haqqındakı məlumat retroduktiv registr vasitəsilə verilir. İngilis dilində olan materiala nəzər salaq:

“It was a point with Mr. Korner always to be cheerful in the morning. “Greet the day with a smile and it will leave you with a blessing,” was the motto Mrs. Korner, this day a married woman of six months and three weeks standing had heard her husband murmur before getting out of bed on precisely two hundred and two occasions. The Motto entered largely into the scheme of Mr. Korner’s life. Written in fine copperplate upon cards

all of the same size, a choice selection counselled him each morning from the rim of his shaving-glass.” (J.Jerome)

Nümunədə qəhrəmanın daxili aləmi, səhər çağı onun keçirdiyi hiss, onun halı, vəziyyəti təsvir edilir. Bu parçada nəqledən müəllifdir. Müəllif nitqində həm də bilavasitə qəhrəmana aid olan və yaxud aid edilən nitq də yer almışdır. Bədii ədəbiyyatda bu baxımdan fərqlənən kontekstlərə rast gəlinir. Belə kontekst fərqliliyi, nitq müəllifinin dəyişməsi, nitq prosesində verilən informasiyanın yönünün dəyişməsi kommunikativ registrlərin bir-birini əvəz etməsinə, bir-biri ilə qarışmasına səbəb olur.

2. İnsanın vəziyyətinin və şəraitin qiymətləndirilməsi modelləri. Bu model insanın şəraiti təhlil etməsini ifadə edir. Ona görə də qiymətləndirmə danışanın təhlili bazasında formalaşır, dəqiqləşir. Təhlil olunan şəraitin başa düşülməsi üçün danışanın aktual zamanı kifayət etmir. Qiymətləndirmə müşahidə edəninin sensor qavrayışları ilə gerçəkləşmir. Əlamətlər belə modellərin informativ registrə aidliyini təsdiq edir.

3. Qeyri-şəxslı subyektin qiymətləndirilməsi modelləri. Belə modellərdə danışan şəraiti xaricdən, kənardan qiymətləndirir. Qeyri-şəxslı subyektin qiymətləndirilməsi modelləri yalnız informativ model vasitəsilə ifadəsini tapır.

Qeyri-şəxslı subyektin qiymətləndirilməsi modelləri sosial və iqtisadi hadisələr haqqında qəzet məlumatlarında kifayət qədər çox qeydə alınır.

İsmi predikatlı hal cümlələrinin semantik təhlili onların məndəki kommunikativ imkanlarını açır. Hal mənalı modellər həm reproduktiv, həm də informativ registrlərə aid olur, bu və ya digər registri formalaşdıran adın semantikasında gizlənilir. Reprodaktiv registr çərçivəsində belə cümlələr hiss edən subyektə məxsus olduğundan onlar daxili nitq fraqmentlərində yer alır.

Əgər daxili vəziyyət əvvəl baş vermiş hadisələrin nəticəsi olarsa, onda həm ilkin modellər, həm onların bazis dəyişmələri reproduktiv registrə aid olur.

Vəziyyəti qiymətləndirmə və prosessual hadisənin fazalarını qeyd etmək üçün istifadə olunan cümlələr yalnız informativ registr modelləridir.

Deyilənlərdən belə nəticə çıxır ki, insanın daxili vəziyyətini ifadə edən ismi sintaksemlər və ismi qiymətləndirmə sintaksemləri müəyyən kommunikativ registrlər çərçivəsində fəaliyyət göstərir.

Bu fəslin *ikinci* yarım fəslı registrlərin formalaşmasında predikativliyin rolunun müəyyənləşdirilməsinə həsr olunmuşdur. Kommunikativ qrammatikada registrlərin təyini cümlə modellərindən və cümlənin formalaş-

masında istifadə olunan vahidlərdən, “sərbəst-törəmə-bağlı” anlayışlarının ifadə etdikləri məfhumlardan və bir sıra digər şərtlərdən asılı olur. Bu isə kommunikativ aktı gerçəkləşdirən dil vasitələrinin kommunikativ akt prizmasından nəzərdən keçirilməsini tələb edir. Cümlənin formalaşmasının əsas vasitəsi predikativlikdir. Predikativlərin əsas hissəsi isə fellərdən əmələ gəlir. Qeyd olunduğu kimi, cümlə tam, bütöv informasiyanın ilkin əsas ötürücüsüdür. Mətnlərin cümlə səviyyəsində predikatlara görə statistik təhlili feli predikatların xüsusi əhəmiyyət daşımasını aşkara çıxarır. Bu vəziyyət bütün dillər üçün eynidir.

Cümlə əsas kommunikativ vahiddir. Kommunikativlik cümləyə xas olan predikativlikdən irəli gəlir. Cümlə elementlərinin kombinator imkanları bu elementlərin hansı nitq hissəsi olması və bu nitq hissəsinin hansı leksik-semantik və qrammatik qrupuna məxsus olması ilə əlaqədardır. Məsələn, felin şəxsi formaları cümlədə predikativ funksiyasını yerinə yetirir, feli bağlamalar cümləni mürəkkəbləşdirən yarım predikativlik funksiyasını yerinə yetirir.

He felt a shock himself, and a blush of embarrassment shone faintly on his sunburned cheeks, though to him it burned as hotly as when his cheeks had been exposed to the open furnace-door in the fire-room. Such sordid things as stabbing affrays were evidently not fit subjects for conversation with a lady. People in the books, in her walk of life, did not talk about such things - perhaps they did not know about them, either.

There was a brief pause in the conversation they were trying to get started. Then she asked tentatively about the scar on his cheek. Even as she asked, he realized that she was making an effort to talk his talk, and he resolved to get away from it and talk hers. (Jack London. White Fang)

Predikasiyanın əsas ifadə vasitəsi olan fel bəzi dillərdə müəyyən hallarda cümlədə üzdə olmur və ya işlənmir. Rus dilində xəbəri ismi xəbər formasına uyğun gələn cümlələrdə fel buraxılır. İngilis dilində də bəzi sintaktik quruluşlarda bu cəhəti müşahidə etmək mümkündür. “Why not go there?”, “No smoking!”, “English spoken here” tipli elan və yazılar da bu qəbildəndir.

Predikasiyanın ifadəsində zaman kateqoriyası da aparıcı kateqoriyalardandır. Bu kateqoriya şəkil kateqoriyasından daha az işləkdir, yalnız xəbər şəkli ilə məhdudlaşır. Xəbər şəklində üç zaman (indiki, keçmiş, gələcək) sistemi dəqiq ifadəsini tapır. Bu üç zaman müxtəlif dillər üçün eynidir. Ancaq hər zamanın özünün müxtəlif formaları mümkündür. Bəzi dillərdə belə formaların sayı az olduğu halda başqa dillərdə çoxluq təşkil

edir. İngilis dili də bu baxımdan seçilir.

Əgər predikatlıviyin növlərinin yaranmasında morfoloji vasitələri nəzərə almasaq, təsdiq etmək olar ki, ingilis dilinin predikatlar sistemi ən azı bir-birindən asılı olmayan iki sistemin nəticəsində yaranmışdır. Bu sistemlərə xüsusi leksika, eləcə də leksik-qrammatik baxımdan aralıq mövqedə duran vahidlər daxil olur. Bəzən qarşılıqlı əlaqədən doğan əlamətlər xüsusi leksik vahidlərlə ifadəsini tapır. Məsələn, əlaqə mənası aşağıdakı leksemlərlə ifadə olunur: *love, hate, depend* və s. Bundan başqa, onlar oppozisiya səciyyəli sözyaratma vasitələrinin köməyi ilə əmələ gəlir. Məsələn, *depend* (fel) – *be dependent* (əlaqə+sifət). Məkan predikatları ümumi təsnif sistemində xüsusi yer tutur. Onlar, bir tərəfdən xüsusi leksika çərçivəsində qrup təşkil edir, digər tərəfdən isə onların müəyyən qismi məkan bildirən predikatlara aid ola bilmir. Onlar nə hərəkət, nə proses, nə də hal-vəziyyət bildirmir və ona görə də onlar xüsusi növ xüsusiyyəti ilə seçilir. Bu predikatlar “There is Y”, “Y is Coe” (lokativ üzv) “X has Y” və s. modelləri ilə ifadə olunur.

Məlumdur ki, bədii mətnə semantik əlaqələrin nisbəti bir sıra problemlərlə, o cümlədən yaradıcılıq prosesi və bədii qavrama, mətnin təşkili qanunauyğunluqları ilə əlaqəlidir. Bədii mətnə semantik əlaqələrin iki tipini – konnotativ və assosiativ tiplərini ayırmaq mümkündür. Hər iki tip poetik əsərlərdə geniş istifadə olunur, müxtəlif tezliklərlə təkrarlanır.¹ Belə təkrarlanma təkrarların kommunikativ registrlərdəki rolunu göstərir. Ümumiyyətlə, kommunikativ registrlərin formalaşmasında predikatlıviyin xüsusi əhəmiyyət daşımaları predikatların kommunikativ registrlərdə işlənməsi və predikat növlərinin bu baxımdan ayrı-ayrılıqda tədqiqə cəlb olunmasının vacibliyini göstərir.

Dissertasiyanın ikinci fəslinin sonuncu yarım fəslində kommunikativ registrlərdə modallıq, zaman, şəxs və informativlik amillərindən istifadə xüsusiyyətləri tədqiq edilir. Qeyd olunduğu kimi, cümlə üçün iki mühüm əlamətin varlığı vacibdir. Bunlardan biri predikatlıvlik, o biri isə cümləyə məxsus modallıqdır. Bu iki əlamət vəhdət təşkil edir və sözlərin, söz birləşmələrinin cümləyə çevrilərək fikir ifadə etməsində həlledici rol oynayır. Cümlələr bu iki əsas xüsusiyyətlərə görə bir-birindən fərqlənir.

Cümləyə məxsus modallıq və predikatlıviyin vəhdəti, onların bir-biri

¹ Баталова Т.М. Типология семантических связей в художественном произведении//Основные понятия и категории лингвостилистики. Пермь: Пермский Университет, 1982, с. 108-113, с. 109

üçün şərt olmaları inkaredilməz faktdır. Bu iki əlamət bir qayda olaraq, eyni zamanda çıxış edir. Məsələn, *Well, duty is duty. One can not consult ones own preference. I am interested in truth. I like science. But truth is a menan. Science is a public danger.*

Mətn strukturlarından birinin artırılıb azaldılması nəticəsində mətndə semantik qənaət və ya izafilik hadisəsi baş verir. İnformasiyanın mətndə müxtəlif üsullarla ifadə olunması mümkündür. İnformasiya qənaətli və ya izafi ola bildiyindən müəllifin məqsədi və oxucunun qavraması anlayışları üzə çıxır. Ayrı-ayrı oxucular üçün “qənaət-izafilik” amilləri fərqlidir. Mətndə informasiyanın izafiliyi çox olmamalıdır. Eyni zamanda, onu da qeyd etmək lazımdır ki, informasiya izafiliyi olmadan mətnin qavranması çətinlik törədir.

İnformasiyanın izafiliyi və onun qapalı yığcam şəkildə olması bütöv mətn səviyyəsində aşkarlanır. Lakin informasiyanın qeyd olunan şəkildə yerləşməsi mətnin ayrıca ifadələrinə, fraqmentlərinə aid olduqda araşdırma minimal vahid səviyyəsində aparılır. Mətn yaradılarkən onun söz tərkibinin, söz miqdarının azaldılmasına cəhd göstərilir. Lakin bu azaltma elə şəkildə aparılmalıdır ki, zəruri informasiya itkisinə yol verilməsin.

Registrin informativliyi onun məqsədilə üzvi şəkildə bağlanır. İzahlı lüğət məqaləsində informativlik izahlanan sözün daha yığcam şəkildə açılmasına xidmət etdiyindən burada istifadə olunan sözlərin miqdarı azaldılır. Nəticədə yalnız əsas məqsədə xidmət edən informativlik əldə edilir. Belə mətnlərdə izafi informasiya diqqəti yayındırır.

Araşdırma və təhlil göstərir ki, kommunikativ registr öz mahiyyətinə görə mətnin kontekst adlanan hissələrinə yaxınlaşır. Bu məsələ ayrı-ayrı kommunikativ registrlərin mətndən seçilib onların kontekstlə müqayisəsi prosesində dəqiqləşir. Qeyd olunan cəhət kommunikativ registrlərin həcm xarakteristikalarını müəyyənləşdirməyi, hər bir kommunikativ registrin sərhədini, bir registrdən digərinə keçid nöqtələrini aydınlaşdırmağı tələb edir.

Tədqiqat göstərir ki, registrlərin formalaşmasında aparıcı mərkəz predikatlar və predikativlikdir. Cümlə daxilindəki hər bir predikat registrin formalaşma mərhələsinə keçməsinə göstərən əsas vasitədir. Bundan başqa modallıq da registrlərin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Predikativlik registrin nüvəsində durduğu üçün tamamlanan informasiyadakı zaman və şəxs münasibətləri, bu münasibətləri əmələ gətirən qrammatik vasitələrin registr tərkibində xüsusi mövqe tutmasını aşkara çıxarır.

Tədqiqat işinin üç yarımfəsildən ibarət olan üçüncü fəslə “*Mətn*

strukturunda registrlərin qarşılıqlı əlaqəsi” adlanır. *Birinci* yarımfəsildə mətn strukturunda registrlərin sıralanması xüsusiyyətləri təhlil edilir. Mətdə reproduktiv, informativ, generativ, volyuntiv, reaktiv registrlərin hər hansı birini təmsil edən nitq vahidlərinin həcmi dəyişkənliyi ilə səciyyələnir. Müəyyən bir registri ifadə edən nitq vahidinin minimal həcmi bir predikativ vahidin sərhədləri ilə məhdudlaşır. Lakin bu, registrin dəyişməsi tələbini ortaya atmır. Növbəti predikativ vahid növbəti registrin nitq vahidi həcmi göstərir. Ünsiyyət aktı davam etdikcə predikativ vahidlərin mətn daxilində sıralanması baş verir. Sıralanma predikasiya növündən asılı olaraq registr sıralanmasını əmələ gətirir. Qeyd edilən prosesdə sırada registrlərin qabaqcadan təyin olunmuş və ya təyin oluna biləcək ardıcılığı yoxdur. Hər bir mətn, eləcə də onun vahidi (fraqment, kontekst, abzas) registrlərin müəyyən sıralanması formasında qurulur. Registr sıralanmasında yanaşı işlənən iki registrin eyni bir növdən olması istisna deyil. Bu hökm iki və daha çox registr üçün də doğrudur. Deməli, mətn strukturunda eyni bir registrin təkrarı, birləşmələri qeydə alınə bilər. Eyni zamanda, belə sıralanma müəyyən nöqtədə başqa tipli registrin sıraya daxil olması ilə pozulmağa, daha doğrusu, başqa cür sıralanmaya məruz qala bilər. Bunu daha aydın təsəvvür etmək üçün konkret nümunələrə baxaq:

There was a merchant, Antonio, who lived in Venice. Everybody liked Antonio because he was a good man. He had many ships that travelled to other countries. He sold things to people in these other countries, and bought things from them. At the time of our story, Antonio s ships all at sea. (Shakespeare. The merchant of Venice).

Verilmiş nümunədə informativ registrlərin sıralanması müşahidə olunur. Bədii əsərdən götürülmüş parçada predikativ mərkəzlərin mürəkkəb cümlə daxilində səpələnməsi aşkar özünü göstərir. Minimal nitq vahidi həcmli informativ registrlər ardıcılığı yaratmaq üçün mətni aşağıdakı şəkildə vermək mümkündür:

Antonio was a merchant. Antonio lived in Venice. Everybody liked Antonio. because he was a good man. He was a good man. He had many ships. Antonio s ships travelled to other countries. He sold things to people in these other countries. He bought things from them (from people in these other countries). At the time of our story, Antonio`s ships were all at sea (Shakespeare. The merchant of Venice).

Registrlərin sıralanması mətnin janrından, növündən asılıdır. Sıralanma ilə yanaşı, fərqli mətnlərdə registr təşkil edən nitq vahidinin, eləcə də

registrlər blokunun həcmi də fərqlənir. Araşdırma və təhlil göstərir ki, nəqlətmə, təsviri mətnlərdə registr blokunun həcmi kifayət qədər böyük olur. Belə bloklarda registrlərin sıralanmasında da rəngarənglik nəzərə çarpır. Narrativ və qeyri-narrativ diskursların əvəzlənməsi sıralanma və registr bloklarının ümumi mənzərəsinin mətnin tam strukturu fonunda dəyişməsinə aşkar göstərir. Bu hadisəni konkret mətn fraqmentində müşahidə etmək mümkündür.

“The land was enormous, white with snow, and silent. Into the still, lifeless silence broke the sounds and movements of life – of dogs breathing, and men calling to the dogs. The dogs were pulling a long sled over the ice and frozen snow” (Jack London. White Fang).

Tədqiqat göstərir ki, “sistem halında yanaşdıqda kommunikativ registr dil vahidlərini və kateqoriyalarını dil sistemində qruplaşdırma üsulu rolunu oynayır. Məsələn, reproduktiv registr statual, qeyri-dinamik mənalı felləri, məkan bildirən zərfləri, yerlik, çıxışlıq hal şəkilçisi qəbul etmiş isimləri, əyani prosessual semantik variantları öz əhatəsinə alaraq, daha yüksək səviyyəli ümumiləşdirmə ilə səciyyələnən danışanın perspektiv deyil, mental modusu ilə köklənən vasitələri olan registrlərə qarşı qoyulur. “Məşq gedir” tipli cümlə aktual baş verən hadisəni ifadə edib reproduktiv registr-disə “Bizdə məşqdir” cümləsi informativ registrə meyllənir.¹ Göstərilən cəhət ayrı-ayrı dillər, o cümlədən də ingilis dili üçün səciyyəvidir.

Dissertasiyada K.Abdullayevin belə bir müddəası əsas götürülmüşdür ki, abzasın sintaktik kateqoriyalar cərgəsinə aid edilməsinin mümkün-süzlüyü öz-özlüyündə aydın məsələdir. Abzas prinsip etibarilə yalnız və yalnız mətnin müəyyən hallarda uyğun forması ola bilər, başqa sözlə desək, mətn prinsip etibarilə yazıda abzas formasında üzə çıxmalıdır.²

Mətnin və abzasın qarşılıqlı münasibətini forma və məzmunun bir-birinə münasibəti kimi formalaşdırma bilərik. K.Abdullayevin fikrini əsas götürsək, bir mətnin iki və daha çox abzasda verilməsi ilə səciyyələnən situasiyalar ortaya çıxırsa, bunu ümumi məzmunun qeyri-düzgün kodlaşdırılması kimi, tekst rolunda çıxış edən dil işarəsinin qeyri-düzgün istifadəsi kimi qəbul etmək lazım gələcəkdir. Bir mətn ancaq bir abzas daxilində özünü göstərə bilər, yəni abzasın struktur sərhədləri yalnız bir

¹ Сидирова М.Ю. Коммуникативный регистр и деонимизация форм несовершенного вида в тексте // История и филология. М., 2009. Вып.1, с. 23.

² Abdullayev K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1999, s. 189.

mətni qəbul etmək imkanına malikdir. Bu baxımdan biz registr blokunun abzas şəklində qəbul edilməsinin məqsədəuyğunluğu qənaətinə gəlirik. Əlbəttə, abzas registr bloku ilə tam üst-üstə düşür. Çünki registr bloku semantikaya əsaslanan əlaqə vasitələri ilə başqa registr bloklarına keçir, onlara birləşir. Registr blokunda istifadə olunan registr sonra gələcək registr bloku barədə müəyyən siqnal daşıya bilirsə, abzas sonra gələcək abzası təyin etməyə əsas vermir.

Bu fəslin *ikinci* yarımfəslində registr bloklarının modelləri müəyyənləşdirilir. Ümumiyyətlə, registr bloku modellərinin kifayət qədər çox ola biləcəyi istisna deyildir. Buna baxmayaraq müəyyən bədii əsər çərçivəsində belə modellərin müəyyənləşdirilməsi lazım gəlir. Araşdırma registr bloklarının müxtəlif modellərinin işlənməsinin hər hansı qanunauyğunluğa tabe olub-olmaması haqqında konkret fikir söyləməyə imkan vermişdir. Qeyd edilən cəhəti əsas götürərək registr bloku modellərini və onların mümkün ardıcılığını qurmaq istiqamətində tədqiqat aparmağı məqsədəuyğun sayırıq. Şübhəsiz ki, belə araşdırmanın eyni bir mətn üçün aparılması düzgün nəticə almağa daha yaxın olacaqdır. Bu məqsədlə, əlbəttə, bütöv bir bədii əsərdəki registr bloklarını müəyyənləşdirmək kifayət qədər böyük mətnin kommunikativ registr baxımından təhlilinə çevriləcəkdir. Zənnimizcə, müəyyən əsərin bir parçası əsasında məsələnin həllinə çalışmaq daha məqsədəuyğundur. Buna görə də, tədqiqatımızda Den Braunun “Da Vinçi şifrəsi” əsərinin yalnız üçüncü fəslə əsasında registr bloku modellərini təyin etmək və alınan modellər üzrə ümumiləşdirmə aparmağı daha münasib bilmişik..

Den Braunun əsərinin III fəslə 45 abzas təşkil edir. Bu abzasların hər biri ayrılıqda bir kommunikativ registr blokudur. Qeyd etmək lazımdır ki, bəzi abzaslar bir cümlədən ibarətdir. Abzasın bir cümlə olması ona ayrıca bir registr bloku kimi baxmağa mane olmur. Kommunikasiya prosesi ardıcıl getdiyindən onun hansısa bir hissəsini ümumi diskursdan çıxarmaq düzgün deyildir. Bu, registr blokları ardıcılığını pozur. Mətnlər müəyyən şəkildə ixtisar və dəyişdirilmiş şəkildə də tədqiqat obyektini funksiyasını yerinə yetirir. Yəni bütöv mətnin bir-birindən fərqlənən növlərinə də baxmaq mümkündür. Məsələn, Cek Londonun “White Fang” əsərinin dil öyrənənlər üçün uyğunlaşdırılmış, sadələşdirilmiş şəkli, əsərin orijinalından kifayət qədər fərqlənir. Ümumi məzmunun saxlanılmasına baxmayaraq, bu iki mətnin hər biri ayrıca mətnədir. Təbii ki, onların tərkibindəki registr blokları, həmin blokların düzülüşü başqa şəkildə olacaqdır. Dissertasiyada belə dəyişmənin xüsusiyyətlərini də qismən aydınlaşdırmağa çalışmışıq.

Aparılmış tədqiqat prosesində qurulmuş on modelin müqayisəsi registr bloklarının kifayət qədər çox və müxtəlif modellərinin mövcudluğunu təsdiq edir. Kommunikasiya prosesində danışanın gerçəkliyə münasibətdəki kommunikativ intensiyası nitq prosesində dəyişir. Dəyişmə nitq situasiyası, kommunikantların haqqında danışdığı mövzu, qəbul edilən və ötürülən informasiyanın dərk olunması kimi amillərdən asılıdır. Müəyyən müddət davam edən kommunikasiya prosesində məlum informasiyanın, müşahidə olunan və dərk edilən haqqında məlumatın, ümumiləşdirilmiş informasiyanın və s. ötürülməsi hadisəsi baş verir. Bu tipli informasiyaların hər biri müəyyən registrə aid olur. Kommunikasiya prosesində adresatın müəyyən fəaliyyətə təhrik edilməsi, situasiya ilə bağlı qiymətləndirmə olur. Bütün bunlar registr bloklarının müxtəlif modellərinin gerçəkləşməsinə zəmin yaradır. Qeyd olunduğu kimi, registr blokları tərkibində ən işlək və çox rast gəlinən registr informativ registrdir. Belə cəhətin üzə çıxarılmasının səbəbi kommunikasiya prosesində daha çox faktual informasiyanın ötürülməsidir. Bununla belə, nitq situasiyasından asılı olaraq başqa registrlərdən müəyyən məqamda çox istifadə edilməsi də mümkündür.

Təhlil göstərir ki, registr blokları nəzəriyyəsi, registrlərin təyini dildən və onun hansı sistemə daxil olmasından asılı deyildir. Hər bir registr müəyyən mənada cümlə tipinə qarşı qoyula bilər. Lakin müxtəlif sistemli dillərdə cümlə tiplərinin müqayisəsi, registrlərin müqayisəli tədqiqindən çətinlikdir. Registr dil üçün ümumi kateqoriya kimi təyin olunduğundan kommunikasiya prosesinin onun əsasında öyrənilməsi daha məqsədə uyğundur. Registr blokları modellərinin təyini prosesində kommunikativ registrlər nəzəriyyəsinin hələ kifayət qədər öyrənilməməsi aşkara çıxır. Mürəkkəb cümlə tərtibində registrin tam kimi təyini qeyri-müəyyənlik doğurur. Mürəkkəb cümləni təşkil edən sadə cümlələr, baş və budaq cümlələr, əlavələr bir registrdən ayrılıb başqa registrə meyl etməsi ilə səciyyələnir. Bu işə daxili registr blokları məsələsini ortaya atmağa əsas verir. Polipredikativ cümlələrdə ayrı-ayrı predikativlərin fərqli registrlər yaratması müşahidə olunur.

Registrin predikativ vahid üzrə formalaşması qəbul olunmuşdur. Lakin cümlədə yarım predikativ mərkəzlərin yerləşməsi, müəyyən sintaksemlərin əlavə və bəzən tam informasiya ötürmək xüsusiyyəti qazanması, kommunikativ prosesdə belə sintaksemlərin aparıcı olmasa da, əhəmiyyətli rol oynaması kommunikativ registrlərin başqa aspektlərdən tədqiqi məsələsini ortaya atır.

Aparılan tədqiqat kommunikativ registrlərin ümumi sayının məhdud-

laşdırılmasının mübahisə doğurduğunu təsdiq edir. Dildə digər kommunikativ registrlər də vardır. Belə registrlərin təhlili də maraq doğurur. Qeyd olunan məsələnin hələlik registr variantları kimi tədqiqi daha məqsədəuyğundur.

Mətnin kommunikativ strukturundakı reproduktiv, informativ, generativ, volyuntiv, reaktiv registrlərdən başqa, müntəzəm göstəricilərə malik sintaktik kompozisiya fraqmentləri də vardır. Bu fraqmentlər məlum registrlərin diferensial əlamətlərinin qarşılıqlı təsirini özündə birləşdirə bilir. Ənənəvi dilçilikdə onlardan söz və cümlə çərçivəsində bəhs olunur. Lakin həmin fraqmentlərə mətn strukturundan doğan hadisə kimi baxılmamışdır. Kommunikativ registr anlayışını irəli sürmüş Q.A.Zolotova belə fraqmentləri registr variantları adlandırmış, həmin variantların üç tipini ayırmışdır: 1) əyani-nümunəvi variant; 2) potensial ümumiləşdirmə variantı; 3) generativ-volyuntiv variant.¹

Hər üç registr variantı mətn daxilində müxtəlif registr bloklarında qeydə alınır. Bu registrlərin əsas xüsusiyyətlərindən biri onların məlum registrlərin sıralanması və bir-birinə keçidində mühüm rol oynaması ilə bağlıdır. Bu cəhət registr variantlarını ayrı-ayrılıqda təhlilə cəlb etməyi aktuallaşdırır. Onu da qeyd edək ki, üçüncü registr variantı öz mahiyyətinə görə ikinciyə yaxınlaşır. Onun fərqli xüsusiyyəti məhz hansı kommunikativ registrlər arasında aralıq mövqe tutması ilə əlaqədardır.

1. Əyani-nümunəvi registr variantının yaranması informativ mətnə xatirələr mənzərəsini, fantaziyanı, güman edilən şəraitin rəsmi, sanki, çəkərək canlandıran reproduktiv registrin daxil edilməsi ilə baş verir.

*Despite the estimated five days it would take a visitor to properly appreciate the 65, 300 pieces of art in this building, most tourists chose an abbreviated experience Langdon referred to as "Louvre Lite" – a full sprint through the museum to see the three most famous objects: the **Mona Lisa**, **Venus de Milo**, and **Winged Victory**. Art Buchwald had once boasted he'd seen all three masterpieces in five minutes and fifty-six seconds.*

Verilmiş nümunədə zaman köçürməsi başqa planda gedir. Burada danışan, hadisələr xronotopunu və real məkanı tərk etmir. Danışan oxucuya

¹ Золотова Г.А. Субъектные модификации русского предложения // Sagners slavistische Summlung. Bd 17., Munchen, 1991, p. 53; Золотова Г.А., Онипенко Н.К., Сидорова М.Ю. Коммуникативная грамматика. Москва: Институт русского языка им. В.В. Виноградова РАН, с. 442

ötürdüyü informativ mətnə reproduktiv registr əlavə edir. Bu registrin əlavə olunması prosesində əyani-nümunəvi kommunikativ registr variantı formalaşır.

Əyani-nümunəvi registr variantı üçün ən səciyyəvi cəhət feli və ismi xəbərli cümlələrin başqa zaman planına keçməsidir. Zaman planının dəyişməsinə bildiren və ya göstərən siqnallar müxtəlif dillər üçün fərqli dil hadisələridir.

2. Potensial ümumiləşdirmə registr variantının əsas əlaməti ümumi şəxslə cümlədir. Ənənəvi qrammatikada bu, təktərəkibli cümlə tipidir. Mətn strukturuna uyğun gələn elementlərdən biri hesab olunan ümumi şəxslə cümlələr adresatı və onun yerində ola biləcək istənilən başqa şəxslə danışanın təcrübəsinə dəvət edir. Belə cümlələrdə subyektin şəxslə forması ilə onun kommunikativ rolu arasında birbaşa uyğunluq, münasibət yoxdur:

“He learned that there were two kinds of life – his own kind and the other kind. His own kind was only (as far as he knew) himself and his mother. But the other kind had two parts. The first part was what his own kind killed and ate the other part tried to kill and eat his own kind. And so he learned the law of meat. The law was: Eat, or be eaten” (Jack London. White Fang). Potensial ümumiləşdirmə registr variantının ifadəsi üçün feli və felsiz modellərdən, 2-ci şəxslə tək və cəmində olan predikatlardan istifadə edilir. Qeyd edilən və edilməyən fəaliyyət subyektləri birinci və ikinci şəxslə əvəzlilikləri ilə verilir. Potensial ümumiləşdirmə registr variantında konkret və müşahidə olunan hadisələr haqqında xəbərlər ifadəsini tapır. Həmin məlumatlar intellektual və emosional prosesin nəticəsi kimi potensial aşkarlanır və ümumiləşdirilir.

3. Generativ-volyuntiv variant qeyd olunduğu kimi, ikinci registr variantına yaxındır. Bu variantda həcmə görə minimal olan registrlərin qarşılıqlı əlaqəsi yer alır. Generativ-volyuntiv registr variantı kontekstdən çox ayrılmayan kiçik fraqmentlərlə səciyyələnir. Bu zaman öz danışan nitqində atalar sözlərindən istifadə edir. Bununla o, müəyyən fikrini təsdiq etmək məqsədi daşıyır.

Əlbəttə, generativ-volyuntiv registrə meylliliklə səciyyələnən variant heç də həmişə atalar sözləri əsasında formalaşmır. Bəzi hallarda bu registr danışanın intensiyasında xüsusi vurğulanan bir kəlmə, bir söz, bir hökm şəklində üzə çıxır. Şeksprin “Hamlet” əsərində Hamletlə Ofelya arasındakı dialoqda Hamletin istifadə etdiyi “Get monastıra” ifadəsi generativ-volyuntiv registr variantı funksiyasını yerinə yetirir. Burada atalar sözlərinə xas olan ümumiləşdirmə deyilən kəlmədə yoxdur. Lakin personajın eyni

kəlmə ilə müsahibini təhrik etdiyi işin öz mahiyyətində bu konkretlik, informasiyanın yığcamlığı özünə yer alır.

If thou dost marry, *I'll give thee this plague for thy dowry: be thou as chaste as ice, as pure as snow, thou shall not escape calumny.* Get thee to a nunnery, go: farewell. Or, if thou wilt needs marry, marry a fool; for wise men *know well enough what monsters you make of them.* To a nunnery, go, *and quickly too.* Farewell. Mətndəki informasiya dəyərli və dəyərsiz ola bilər. Yəni müəllif bəzən kommunikativ akt üçün dəyərli olmayan informasiyanı mətnə daxil edir. Belə halda izafi informasiya müəyyən müddətdən sonra dəyərliliyini itirir. Mətnə fikrin eksplisit və ya implisit şəkildə ifadə olunması, gərginlik və qeyri-gərginlik yaradır. İnformasiyanın gizli ifadəsi gərginliyi artırır. İzafi gərginlik isə mətnin qavranılmasını çətinləşdirir.

Kommunikativ registrlərin formalaşması, onların mətn strukturunda sıralanması, registr blokları yaratması və bu blokların birləşərək ümumi mətni əmələ gətirməsi, bir tərəfdən, ənənəvi mətn vahidlərinin sıralanması kimi özünü göstərir. Lakin kommunikativ registrlər və onların variantları məsələyə başqa aspektdən yanaşmaq üçün xüsusi zəmin yaradır. cümlə tipləri çox və mürəkkəbdir. Mətnin abzas kimi vahidlərinin sayı da həmin mətnin ümumi həcmindən asılı olaraq kifayət qədər çox ola bilər. Tədqiqat prosesində registr bloklarının modellərini araşdırarkən bir əsərin kiçik bir fəslində 45-dən çox abzasın olması faktını qeydə aldım. Bu isə həmin abzasların hər birinin araşdırılması kimi mürəkkəb bir məsələni ortaya atır. Aparılmış tədqiqat göstərir ki, kommunikativ registr bloklarının ayrı-ayrı modellərinin öyrənilməsi daha səmərəli nəticə vermək imkanına malikdir. Doğrudur, tədqiqat prosesində registr bloku modellərinin də çoxluğu müəyyən edilmişdir. Lakin bu bloklarda olan registrlərin müəyyən ardıcılıqla birləşməsi və bir-birinə keçməsi müşahidə olunur. Bəzi registr bloklarında, registr variantları qeydə alınır ki, onların da ümumi sayı cəmi üçdür.

Dissertasiyanın “Nəticə” hissəsində tədqiqat zamanı əldə edilmiş elmi qənaətlər ümumiləşdirilmişdir.

Dissertasiya mövzusu ilə bağlı dissertantın aşağıdakı məqalələri çap olunmuşdur:

1. Mətnin kommunikativ funksiyası (İngilis dili materialları əsasında) // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Bakı: BSU, 2009, № 6, s. 14-18.
2. Nitqin kommunikativ funksiyalarının reallaşma xüsusiyyətləri və cümlə modellərinin kommunikativ – nitq potensialları // Humanitar

- elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Bakı: BSU, 2010, № 1, s. 57-64
3. Nitq registrlərinin formalaşmasında predikativliyin rolu // Elmi xəbərlər, Bakı: ADU, 2011, № 3, s. 62-68.
 4. Nitq registrlərinin formalaşmasında modallıq, zaman və informativlik amillərindən istifadə // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Bakı: BSU, 2011, № 3, s. 56-61
 5. Succession of registers in the structure of the text // Научный журнал Московского Государственного Педагогического Университета. М., 2012, с. 115-122.
 6. Об основных понятиях коммуникативностей филологические науки //Şəhər, Дагестанский Государственный Университет, Вестник 2012, №3, s.17-20.
 7. Mətn strukturunda registr variantları anlayışı haqqında // Filologiya məsələləri Bakı-2012, №2, s. 39-45.
 8. Mətnin formalaşmasında əyani nümunəvi registr variantının rolu // 2011-ci ildə Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetində yerinə yetirilmiş büdcə təyinatlı elmi-tədqiqat işlərinin yekunlarına həsr edilmiş elmi-praktiki konfransın tezisləri. Bakı-2012, s. 429-431.

Sh. H. Karimova

**Communicative Structure of the Text
(on the basis of the English materials)**

Summary

The dissertation touches upon to the study of the communicative structure of the text in the English language.

It consists of an introduction, three chapters, a conclusion and the references.

The Introduction substantiates the topicality of the theme, discloses the purpose and objectives of the dissertation, its novelty, theoretical and practical significance, object and subject, the involved methodology, main provisions be presented for discussion.

The first chapter titled “The Communicative Registers of Speech” consists of three sub-chapters. Here the author determines the place of the communicative function among the functions of the language and studies the problem of determination of the categories of the text and the communicative-speech potentials of the sentence.

The second chapter titled “The Features of Expression of Registers and the Role of Language Units in their Formation” studies the reflection of the sentence models in the communicative register system and determines the role of predicativity in the formation of registers in texts. It also studies modality, tense, person and the features of making use of informative factors.

The third chapter of the dissertation deals with the interrelation of registers in the structure of the text. It analyses the order of the registers in the structure of the text, determines and explains the nature of models of the register blocks. This direction of study shows that the investigation of other models of the communicative register blocks is able to produce a more effective yield. In the conclusion the inferences of the dissertation are presented in the form of a summary.

РЕЗЮМЕ

**Коммуникативная структура текста
(на основе материалов английского языка)**

Предъявленная для защиты диссертационная работа состоит из введения, трех глав, заключения и списка используемой литературы.

В части «Введение» обосновывается актуальность темы, определяется цель и задание исследования, научная новизна, теоретическое и практическое значение, его объект и предмет, указываются методы исследования и основные положения, предъявленные для защиты, дается информация об апробации и структуре диссертации.

Диссертация состоящая из трех глав, называется «Коммуникативные регистры речи». Здесь определяется место коммуникативной функции в ряду языковых функций, исследуются проблемы определения категорий текста, изучаются коммуникативно-речевые потенциалы моделей предложения на основании материалов английского языка.

Во второй главе исследования под названием «Особенности выражения регистров и роль языковых единиц их формирования» комментируются основные задачи отражения моделей предложения в системе коммуникативных регистров, в англоязычных текстах определяется роль предикативности в формировании регистров, изучаются особенности использования модальных, временных, личных и информативных факторов в коммуникативных регистрах.

Третья глава диссертации посвящена взаимоотношению регистров со структурой текста. В этой главе анализируются особенности чередования регистров к структуре текста, определяются и комментируются модели регистровых блоков на английском языке. Введение исследования в этом направлении указывает на то, что изучение других моделей коммуникативных регистровых блоков может дать более продуктивные результаты.

В заключительной части диссертации обобщены полученные научные результаты.

Çapa imzalanıb: 30.03.2013
Format: 60x84 1/16. Tiraj: 100. Sifariş № 26.

«Mütərcim» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi
Bakı, Rəsul Rza küç., 125
tel./faks 596 21 44
e-mail: mutarjim@mail.ru

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ
РЕСПУБЛИКИ

АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ЯЗЫКОВ

На правах рукописи

ШАХЛА ГАСАН ГЫЗЫ КАРИМОВА

КОММУНИКАТИВНАЯ СТРУКТУРЫ ТЕКСТА
(на материале английского языка)

5708.01 – Германские языки

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологии

Баку – 2013